

УДК 94(100) «1914/1918»

О. М. Слісаренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ ОПЕРАЦІЙ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Здійснено аналіз історіографічних надбань за 100 років від початку Першої світової війни, під час вивчення військово-морських операцій.

Ключові слова: військово-морська операція, морська блокада, мінні постановки, революційні події.

Осуществлен анализ историографических приобретений за 100 лет с начала Первой мировой войны, во время изучения военно-морских операций.

Ключевые слова: военно-морская операция, морская блокада, минные постановки, революционные события.

Analysiert wird die 100jährige Entwicklung der Historiographie seit Studienbeginn der Militäroperationen der Kriegsmarine im Ersten Weltkrieg.

Schlagwörter: Operationen der Kriegsmarine, Seeblockade, Minenlegung, Revolutionsereignisse.

The author of the article have chosen to study historiography of the navy operations for next reasons:

- First of all, in my opinion, exactly the war on the sea gave the finishing blow to countries of the Central Powers, thanks to realization of the classical theory of «naval blockade» by the Entente countries. Triple Alliance could win only at one condition – before overland victory over French and Russian armies (what was quite real) it had to defeat the strongest naval power of the time – British fleet. As far as Germany couldn't gain this end, its defeat was just a question of time;

- Secondly, this topic in native historiography is studied worst of all. As the author shows, it happened because of next reasons: the main theatre of struggle on Eastern front for the Russian empire was overland, not naval; naval forces of Russia didn't gain considerable success – because water area was secondary or Russian fleet was weak. In addition, revolution in Russia in fact made the country go out of the world war at the end of 1917 with undefined status – it was not a winner, but not defeated side either.

The analyses of historiography of naval operations for 100 years - from the beginning of World War I till today – is made.

It is possible to define three big periods in historiographic heritage of Russian and Soviet historiography. During the first (1917–1941) different in quality and amount works saw light, devoted to separate operations on sea theatres or separate kinds of naval forces. During second period (1945–1991) complex summarizing

works appear, but with known ideological distortions and exaggerations of Russian fleet input in the victory over Germany and its allies. In the end of this period Soviet historiography starts to take into consideration results of émigré works on naval forces. The third period the author considers to be the most fruitful – it started in 1991 and lasts till now. At this period censorial barriers for research are actually eliminated, foreign sources are actively used, archive materials are brought into play more objectively. The author also analyzed research on naval topics, done by modern Ukrainian authors.

At the end of the article the author points out a number of historiographic problems, not solved yet, and particularly specifies the absence of well-established appraisals of military talents of the main captains of World War I. The activity of only one admiral – notably German R. Heepper – is estimated as unequivocally positive. The questions about fleets recruitment also remain unstudied.

Keywords: naval operation, sea blockade, mine raisings, revolutionary events.

Перша світова війна була надзвичайною подією ХХ століття – вона розколола світ, до того зовні єдиний, на два протилежних табори з різними економічними системами. Все це підняло спіраль боротьби між народами на новий рівень надзвичайної тотальності та жорстокості. Уже через 20 років вибухнула нова світова війна, що за територіальним масштабом й втратами людства перевершила першу в 6–7 разів. Хоча принципів змін у геополітичному плані не сталося, але гігантські людські втрати й запеклість боротьби заслонили перед подальшими поколіннями дослідників події Першої світової війни.

Не дивно, що таке сприйняття Першої світової війни позначилося на стані її вивчення науковцями та усвідомлення її наслідків політиками. Події Першої світової вивчені і нерівномірно, і не глибоко, залишається багато «білих плям», а загалом історіографічний здобуток не дуже великий і дуже поступається історіографії Другої світової війни.

Автор обрав темою даної статті дослідження воєнно-морських операцій через такі міркування:

– по-перше, на думку автора, саме в ході війни на морі було завдано вирішального удару країнам Четверного союзу, завдяки реалізації класичної теорії «морської блокади» країнами Антанти. Перемогти Четверний союз міг лише за однієї умови – до перемоги на суходолі над французькою та російською арміями (що було цілком реально) необхідно було перемогти найсильнішу морську потугу на той час – британський флот. Оскільки Німеччина не змогла досягти цієї мети, її загальна поразка ставала лише питанням часу;

– по-друге, вивчення цієї теми саме у вітчизняній історіографії здійснено найгірше. Як вважає автор, подібне явище стало можли-

вим через такі фактори: основним театром боротьби на Східному фронті для Російської імперії був сухопутний, а не морський; морські сили Росії не добилися суттєвих успіхів або через другорядність морських акваторій або через слабкість своїх флотів. Крім того, революція у Росії фактично вивела цю країну зі світової війни наприкінці 1917 р. з невизначеним статусом – і не переможений, і не переможець.

У історіографічному доробку російської та радянської історіографії можна визначити три великих періоди розвитку.

Перший етап припадає на міжвоєнний період 1919–1941 рр. Здавалося б у цей час запит на науково-історичні дослідження має найкращі умови, але значної кількості праць у цей період не спостерігається. На думку автора, це пов'язано з трьома факторами. З одного боку, перемога більшовицької партії зробила більш актуальним вивчення досвіду (а заодно й оспівування) громадянської війни, а не Першої світової. Тому з'явилися праці щодо ролі флоту в революційних подіях, але майже не вивчався оперативний досвід царського флоту у боротьбі на морях. Цьому сприяли також і налагодження дружніх стосунків з учорашнім ворогом після Рапальської угоди 1922 р. З іншого боку, військово-історична наука зазнала великих кадрових втрат (у тому числі й внаслідок еміграції та репресій проти учасників білого руху). Дослідників, що залишилися у СРСР і мали доступ до архівних матеріалів, не заохочували вивчати події 1914–1917 рр., а навпаки – перенацілювали на 1918–1920 рр. Емігрантські ж кола були відрізані від джерельної бази, тому переорієнтувалися на випуск мемуарної літератури. Як бачимо, мав місце розрив між теоретичними та емпіричними факторами воєнно-історичної науки. З третього боку, знайшовся достатньо ефективний замітник вітчизняних досліджень – перекладна література як німецькомовна, так і англійська. Ці дослідження носили якісний академічний характер, а завдяки походженню з протилежних таборів, читач отримував достатньо збалансоване уявлення про хід військово-морських операцій на різних театрах світової війни. Радянський читач мав можливість звертатися до праць Дж. Корбета, Г. Ньюболта, Д. Кресвела, Р. Шеєра, Г. Рольмана, А. фон Чишвица, А. Міхельсена та інших.

Все ж у Радянському Союзі в цей час було опубліковано чотири томи (фактично самостійні монографії) в серії «Борьба флота против берега» [2; 14; 15; 31]. Позитивною рисою цих видань була спроба пов'язати морські операції з діями армії на сухопутних театрах. Інколи, як у праці Коленковського, сухопутний матеріал суттєво пере-

важав над морським. Варто відзначити також монографію, присвячену спеціальним вузьким питанням морської тактики, а саме використання мін у ході війни, що стало дуже важливим і показовим фактором бойових дій [14]. Цікавим матеріалом є праця Ю. Македона, не фахового військового, але кораблебудівельника, в якій розглянуто питання як стратегічного, так і мобілізаційного характеру стосовно подвійного використання цивільних суден у ході світової війни [22]. Крім того, у радянській історіографії було здійснено спробу комплексного, аналітичного аналізу головних боїв між надводними кораблями [32]. Хоча кваліфікація Петрова не викликала сумніву, все ж він не зумів провести паралелі між головними битвами воєн початку ХХ століття – біля р. Ялу, біля Сантьяго-де-Куба, Цусимській, Ютландській. Тим не менше подібної праці і по сьогоднішній день немає ні в російській, ні в українській військово-морській літературі. На жаль, до радянського читача не дійшли роботи російської еміграції – кваліфікованих морських офіцерів та безпосередніх учасників операцій російського флоту [10; 21; 37].

Другий етап розвитку історіографії співпадає з повоєнним часом існування СРСР (1945 – 1991 рр.). Хоча фактично він розпочався значно пізніше і також відбувався в умовах серйозного ідеологічного тиску, перебуваючи в затінку Другої світової війни. Для цього етапу історіографії характерною є поява великих узагальнюючих праць. З цього кола праць слід відзначити двотомну академічну працю «Флот в первой мировой войне». Перший том було присвячено аналізу бойової діяльності російського флоту по театрах – Балтійське, Чорне море та Північ [35]. У другому томі (вдвічі меншому за об'ємом) розглянуто бойові дії флотів інших країн, учасників війни на інших театрах – Північному, Середземному морях, Тихому та Індійському океанах [36]. Монографія вміщує цілу низку схем та таблиць, що полегшує сприйняття матеріалу, але його компоновка повинна формувати у читача уявлення, що основний тягар морських операцій ліг на плечі російського флоту. Ще одним дослідженням більш комплексного характеру стала двотомна «Історія першої світової війни» за редакцією М. І. Ростунова, видана до 60-річчя початку світової війни [12], де поєднано опис воєнних дій як на суходолі так і на морських театрах, але крім детального фактологічного матеріалу, суттєвих позитивних зрушень в аналітичному чи методологічному планах досягнуто не було. Та й в деталізації подій ця «Історія» поступається попередньому двотомнику. Збереглися, а подекуди й посилились ідеологічні штампи попередньої епохи. Наприклад, у праці А. Пухо-

ва, присвячений 40-літтю Моонзундського бою, ситуацію змальовано так, ніби героїчні екіпажі російських моряків відвернули неминучу каральну експедицію німецького флоту проти революційного Петрограду [34]. У період послаблення ідеологічного тиску на наукову літературу в часи «хрущовської відлиги» з'явилася досить нестандартна праця порівняльного характеру В. Андрєєва [1]. Правда, автор віддав у ній перевагу матеріалу Другої світової війни, що і зрозуміло, з точки зору як віддаленості подій в часі, так і можливості показати роль радянського флоту. Однак, автор повністю замовчав факт співпраці радянського та німецько-фашистського флотів у 1939–1941 рр. але оскільки нас цікавить Перша світова війна, то В. Андрєєв цілком успішно упорався зі змалюванням крейсерських операцій кайзерівського флоту, а цей матеріал майже повністю присутній в тексті видання згаданого нами вище – «Флот в первой мировой войне».

Але на цьому ж етапі з'явилися дослідження специфічного характеру. З одного боку, в науково-популярній формі з середини 1970-х рр., у технічних журналах почали публікувати невеликі нариси, присвячені історії кораблебудування, але у прив'язці до реалізації технічних рішень у бойових умовах. У даному разі нас повинні цікавити роботи Р. М. Мельникова, виконані на досить високому науково-методичному рівні із залученням широкого архівного матеріалу, який ще ніхто не використовував [29]. Але його монографії мали на меті, насамперед, дослідження техніки суднобудування й супутніх моментів державно-політичного життя, бойова ж служба кораблів російського флоту відігравала у його працях другорядну роль, а їх участь у подіях Першої світової війни й взагалі автор розглянув епізодично. Характерною була й підбірка об'єктів дослідження – лінійний корабель «Князь Потьомкін», крейсери «Варяг» та «Очаків», – які були важливими елементами легендаризації військово-морської історії СРСР.

Найбільш плідним став третій період розвитку історіографії, що розпочався з кінця 1980-х рр., коли цензурні та ідеологічні обмеження було різко послаблено. Найбільш прикметною рисою цього періоду стала поява монографій, присвячених діям флотів на основних театрах війни – Північне море, Середземне море, а також океанським рейдерським операціям, які раніше взагалі були поза увагою радянських дослідників. До такого типу досліджень належить праця Д. Ліхарева, де у формі біографії одного з найвидатніших адміралів англійського флоту Девіда Бітті розглянуто основні етапи розвитку британського флоту на початку ХХ століття, розгортання сил обох

ворожих таборів на початку та в ході Першої світової війни, основні бойові операції, де брав участь адмірал Бітті [19]. Події на Північному (Німецькому) морі розглянуто переважно з британської точки зору. Правда в монографії присутні деякі незрозумілі похибки, пов'язані, як нам здається, з друкарськими помилками, а не з некомпетентністю автора. Наприклад, це стосується відстані, яку проплив під час випробувань лінійний корабель «Дредноуд» [19, с. 54]. Заслужують на увагу публікації О. Г. Больних, які претендують на комплексність розгляду подій на морських театрах світової війни практично в усіх регіонах планети. Варто відзначити високу компетентність автора та його енциклопедичність, зокрема обізнаність з широким колом англomовних джерел. Разом з тим, слід зауважити, що перша з цих монографій є фактично авторизованим перекладом праці англійського історика флоту Дж. Беннета [3; 4; 5]. Ще специфічніше виглядає монографія вже нині покійного широко відомого популяризатора військової історії І. Л. Бунича [6]. Фактично вона є компіляцією ряду німецько- та польськомовних праць і не носить самостійного характеру. Заслуга І. Бунича полягає в даному випадку у введенні в коло російськомовної літератури раніше практично невідомих епізодів рейдерської війни в океанах упродовж 1914–1917 рр.

У цей час було продовжено в більш широкому та поглибленому масштабі розробку військово-технічного напрямку історії Першої світової війни. Крім уже згаданого Р. М. Мельникова, на цю ж тему з'явилося досить якісне дослідження С. Є. Виноградова [26–27; 28; 8]. На новому методологічному рівні розглянуто уже традиційно популярні події на Балтійському морі. До таких праць відносяться монографії П. Лемішевського [17] та М. Кузнецова [16]. Правда, остання є швидше збіркою статей з історії російського флоту за період 1907 – 1917 рр., тобто Микита Кузнецов виступає фактично в якості упорядника, а не автора. У вказаних дослідженнях інакше оцінено бойову діяльність балтійського флоту, залучено ширше коло джерел, значно більше уваги приділено персоналіям російських адміралів, імена яких були маловідомі на відміну від, скажімо, адміралів значно коротшої російсько-японської війни.

Лише в третьому періоді розвитку історіографії з'явилася така історіографічна форма як спеціалізовані журнали з морської історії – санкт-петербурзькі «Гангут» (виходить з 1991 р.), «Гілея» (виходить з 2005 р.) та московські «Морська війна» (виходить з 2008 р.), «Флот-мастер» (виходить з 1997 р.). Але ці журнали торкаються всього періоду існування російського флоту, тому тематика Першої світової вій-

ни є досить невеликим фрагментом. За обсягом та різноманітністю матеріалів вона поступається навіть російсько-японській війні. Однак, оскільки кількість номерів цих журналів досягає близько 150, детальний аналіз цих матеріалів, очевидно, вимагатиме аж надто великих обсягів для даної статті. Все ж один з матеріалів журналу «Гангут» заслуговує на увагу автора цієї статті. У 2007 р. було вміщено об'ємний матеріал А. В. Невського, який на широкій джерельній базі, у тому числі з використанням російських архівів та іншомовних публікацій здійснив детальний аналіз крейсерської епопеї німецького адмірала Максиміліана фон Шпее у серпні – грудні 1914 р. [30]. Матеріал А. В. Невського вигідно відрізняється від короткого огляду А. Лов'ягіна, зробленого майже за 80 років до цього [20]. Правда А. В. Невський дещо захопився аналізом «шпигунських пристрастей» навколо звитязно-бою німецьких крейсерів проти переважаючих англійських сил біля Фолклендських островів. Загалом, характеризуючи матеріали вказаних журналів, можна відзначити певне германофільство авторів. Вони підкреслюють не лише технічні переваги німецьких кораблів над союзниками, але і їх естетичну вишуканість та красоту. Не піддаються сумніву висока якість підготовки німецьких моряків та їх мужність.

Нарешті, завершити наш огляд варто здобутками власне української історіографії. Хоча реально досліджувати цю тематику розпочали лише з початку 1990-х рр., тим не менш певних результатів все ж вдалося досягти.

Активно розроблялись питання, пов'язані із ситуацією на Чорноморському флоті протягом 1917–1918 рр. та його трагічною долею як цілісного бойового організму. Активно публікував матеріали у цьому напрямі М. Мамчак [23–24; 25]. Вони не позбавлені недоліків, пов'язані з намаганням автора надати їм науково-популярного характеру, однак свою позитивну роль відіграли.

Особливо позитивним фактором української військово-морської історіографії став вихід тематичного номеру українського журналу «Воєнна історія», що виходив друком з 2002 по 2012 рр. У цьому номері вміщено статтю відомих воєнних істориків С. Х. Литвина та А. В. Лубенця. Вони полемізують із дніпропетровським міліарним істориком Ю. Калібердою з приводу комплектації Чорноморського флоту вихідцями з українських губерній. Ю. Каліберда, услід за радянськими істориками, вважає, що 65 % військових службовців були українцями, автори ж обґрунтовують цифру у 80 % [18, с. 69, 81].

Ще однією статтею у цьому ж журналі є біографічний нарис І. Печенюка, присвячений адміралу Андрію Покровському.

У цій детальній біографії міститься й достатньо детальний аналіз діяльності контр-адмірала у 1914–1918 рр. [33]. Наскільки відомо, це перша детальна біографія адмірала Чорноморського флоту, якщо не брати до уваги біографію О. Колчака, що короткий час теж служив на Чорному морі.

Як видається автору запропонованої статті, радянська, сучасні російська та українська історіографія досить поверхово й непослідовно досліджували тематику військово-морської історії Першої світової війни. Окремі події досліджено досить детально – Моонзундська операція 1917 р., революційні події 1917 р. на Балтійському та Чорному морях, цілий ряд операцій почали досліджуватись лише останнім часом – блокадні операції проти Босфору, підводна війна, рейдерські операції після 1914 р. Саме внаслідок цих досліджень виявився той факт, що основний тягар підводної війни на Балтійському морі вели не російські, а британські підводні човни. Залишаються майже не дослідженими ще цілий ряд моментів – питання комплектування особового складу флотів із точки зору національної належності, морські операції на океанічних театрах (Тихий, Індійський океани), внесок японського та американського флотів у перемогу Антанти та флотів малих країн – Бразилії, Португалії, роль авіації у морських операціях. Фактично не створено цілісного стратегічного нарису війни на Чорноморському театрі з листопада 1914 по листопад 1915 рр., коли існувала рівновага морських сил російського та турецько-німецького флоту. Аналізуючи столітній період розвитку історіографії автор не зустрів усталених оцінок флотоводчих талантів основних командирів Першої світової війни. Однозначно позитивно оцінюється, мабуть, діяльність лише одного адмірала – а саме німця Р. Хіппера.

Не позбавлені методологічних недоліків праці сучасного історіографічного етапу, де зустрічаються політично забарвлені матеріали (або апологетика, або ж надмірно критичні оцінки). Враховуючи, що минуло вже 100 років, склалися всі умови для досягнення якомога об'єктивніших оцінок подій Першої світової війни, у тому числі на морських театрах.

Бібліографічні посилання

1. *Андреев В. И.* Борьба на океанских коммуникациях / В. И. Андреев. – М. : Воениздат, 1961. – 373 с.
2. *Белли В. А.* Борьба за Тихий океан / В. А. Белли, Б. Б. Жерве. – М. : Воениздат, 1929. – 205 с.

3. *Больных А. Г.* Схватка гигантов / А. Г. Больных. – М. : АСТ, 2000. – 512 с.
4. *Больных А. Г.* Трагедия ошибок / А. Г. Больных. – М. : АСТ, 2000. – 448 с.
5. *Больных А. Г.* На океанских просторах / А. Г. Больных. – М. : АСТ, 2001. – 560 с.
6. *Бунич И. Л.* Корсары Кайзера / И. Л. Бунич. – К. : Изд-во А.С.К., 2001. – 212 с.
7. *Быков П. Д.* Военные действия на Северном военно-русском морском театре в империалистическую войну 1914 – 1918 / П. Д. Быков. – Л. : Военмориздат, 1939. – 97 с.
8. *Виноградов С. Е.* Броненосный крейсер «Рюрик» – флагман Балтийского флота / С. Е. Виноградов, А. Д. Федечкин. – М. : Яуза – ЭКСМО, 2010. – 181 с.
9. *Гончаров Л. Г.* Использование мин в мировую империалистическую войну 1914 – 1918 гг. / Л. Г. Гончаров, Б. А. Денисов. – М.; Л. : Военмориздат, 1940. – 176 с.
10. *Граф К. Г.* На «Новике». Балтийский флот в войну и революцию / К. Г. Граф. – Мюнхен : Типография Р. Ольденбург, 1922. – 488 с.
11. *Залесский Н. А.* «Краб» – первый в мире подводный заградитель / Н. А. Залесский. – Л. : Судостроение, 1988. – 183 с.
12. История первой мировой войны. 1914 – 1918 гг. : в 2 т. / под ред. Н. И. Ростунова. – М. : Наука, 1975. – Т. 1. – 446 с.; Т. 2. – 607 с.
13. *Крылов А. Н.* Мои воспоминания / А. Н. Крылов. – Л. : Судостроение, 1979. – 479 с.
14. *Коленковский А.* Дарданелльская операция / А. Коленковский. – М.; Л. : Гиз, 1930. – 112 с.
15. *Косинский А. М.* Моонзунская операция Балтийского флота 1917 года / А. М. Косинский. – М. : РИО В-М. сил РККА, 1928. – 168 с.
16. *Кузнецов Н. А.* Слава и трагедия балтийского линкора / Н. А. Кузнецов. – М. : Вече, 2013. – 288 с.
17. *Лемишевский П. В.* Боевые действия на Балтике в годы Первой мировой войны / П. В. Лемишевский. – СПб. : РГА ВМФ, 2005. – 256 с.
18. *Литвин С. Х.* Українська революція 1917 року та передумови відродження національного військового флоту / С. Х. Литвин, А. В. Лубенець // *Воєнна історія*, 2012. – № 2. – С. 67 – 78.
19. *Лихарев Д. В.* Адмирал Дэвид Битти. История британского флота в конце XIX – первой половине XX вв. / Д. В. Лихарев – СПб. : ГИПП «Искусство России», 1997. – 219 с.
20. *Ловягин А.* Шпее в Тихом океане / А. Ловягин // *Мор. сбор.* – 1930. – № 6. – С. 128 – 129.
21. *Мазуренко К. И.* На «Славе» в Рижском заливе, 1915 – 1917 / К. И. Мазуренко. – Джорданвилль (Нью-Йорк) : Изд-во Свято-Троицкого монастыря, 1949. – 71 с.

22. *Македон Ю. А.* Использование судов торгового флота в военное время / Ю. А. Македон. – М.; Л. : Госмориздат, 1940. – 155 с.

23. *Мамчак М.* Україна: шлях до моря / М. Мамчак. – Снятин : Прут-Принт, 2007. – 404 с.

24. *Мамчак М.* Чорноморський флот у боротьбі за незалежність України (1917 – 1921 рр.) / М. Мамчак. – Севастополь : ПП «Стрижак», 2011. – 244 с.

25. *Мамчак М.* Військово-морське будівництво в Україні у ХХ ст. / М. Мамчак : зб. док. – Севастополь : «Просвіта», 2013. – 316 с.

26. *Мельников Р. М.* Броненосцы типа «Пересвет» / Р. М. Мельников. – М. : Военкнига, 2006. – 116 с.

27. *Мельников Р. М.* Линейный корабль «Андрей Первозванный» / Р. М. Мельников. 1906 – 1925. – СПб. : Изд-во АНТ-Принт, 2003. – 182 с.

28. *Мельников Р. М.* Линейные корабли типа «Императрица Мария» / Р. М. Мельников. – СПб. : Ленко, 1993. – 32 с.

29. *Мельников Р. М.* Крейсер «Очаков» / Р. М. Мельников. – Л. : Судостроение, 1986. – 256 с.

30. *Невский А. В.* Гибель эскадры вице-адмирала М. фон Шпее / А. В. Невский // Гангут, 2007. – Вып. 40. – С. 80 – 91; вып. 41. – С. 90 – 108; вып. 42. – С. 96 – 115; вып. 43. – С. 103 – 130; вып. 44. – С. 111 – 125; вып. 45. – С. 94 – 124.

31. *Новиков Н. В.* Операции на Чёрном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана / Н. В. Новиков. – М. : В.-М. Академия РККА, 1927. – 120 с.

32. *Петров М. А.* Обзор главнейших сражений парового флота в связи с эволюцией военно-морского искусства / М. А. Петров. – Л. : РИО В.-Морских сил РККА, 1927. – 562 с.

33. *Печенюк І.* Адмірал Андрій Покровський: будівничий національного флоту Української держави (до 150-ї річниці з дня народження) / І. Петров // Воєнна історія, 2012. – № 2. – С. 100 – 109.

34. *Пухов А. С.* Моонзунское сражение / А. С. Пухов. – Л. : Лениздат, 1957. – 118 с.

35. Флот в Первой мировой войне : в 2 т. / под ред. Н. Б. Павловича. – М. : Воениздат, 1964. – Т. 1 : Действия русского флота. – 648 с.

36. Флот в Первой мировой войне : в 2 / под ред. В. А. Белли. – М. : Воениздат, 1964. – Т. 2 : Действия флотов на Северном, Средиземноморском и океанском театрах. – 363 с.

37. *Шульц Г. К.* С английским флотом в Мировую войну. Воспоминания представителя русского флота при английском Гранд Флите / Г. К. Шульц. – СПб. : Изд-во «Корабли и сражения», 2000. – 92 с.

Надійшла до редколегії 03.09.2014